

Tughunitatei na Ghanaghana ilokani na Lei Bosa Vahola ilokana na Rongorongo Uto Vaolu

Angel: Na lei angel ke, na lei tarunga tara loghoa na maana sule mara kabu kolua God, mara lutu haia vania. Ighita ta mua righira na lei angel sakai vamua kara tatera heghedira vanighita. Mi tana bona na angel te tatea heghena vania siki tinoni, God te nia vete-naa ge ke lutu vania. Righia Luke 1:26-38; Gehegehedira 12:6-11; Rana Hebrew 1:14. God te talutatea ge holoa nia nina angel nagho Michael (Jude 1:9) mana ahana sakai nina angel ghua Gabriel (Luke 1:19, 26.) Na lei angel tara loghoa na maana sule, hauva te mua maemane vanighita ge ka holohabara. Righia Colosse 2:18; Na Livu 19:9-10.

Baebale Tapole Tabu: Tana bona rana Jew tara ghahara ilokana na bona mamaha te taho iga na beti mana ghai, murina tara rughuhoru tana buto ni komu Egypt, God te bosa vania Moses ge ke kisua na Baebale Tapole Tabu ge kara holohabaa ilokana. God te bosa vania Moses ge ke kisua na Baebale Tapole Tabu keru nia na tivi te rongoragha mana lei ghuighuli ni maumanu. Tana bona rana Jew tara sara tana bona ni aheahe, gaira tara tughuru vaghini datao na Baebale Tapole

Tabu mara talua ilokana na Bokisi ni Vetena ni Baubahu tabu. Mana lei manesukaghi tara vasukaghighi na lei maumanu tana bela ni sukaghi ilokana. Keri ke, tana bona rana Jew tara tona tana bona keha, gaira kara taluhorua na Baebale Tapole Tabu mara holaa kolura nia. Rana Jew tara holohabaa God ilokana na Baebale Tapole Tabu ritini na Vunaghi Haba Solomon te kisua na Valetabu i Jerusalem.

Baubahu: Ilokana na Rongorongo Uto, na ghanaghana ilokana na Baubahu te vagha na totobo erua na ovu ni tinoni tara talamaghinia ge kara gonia. Te vagha sakai na ovu te nia baubahu ge kara gonia siki totobo, mana ovu keha te nia baubahu ge kara gonia ghua siki totobo keha.

Ilokana na Gegere Tabu, ighita ta righighi nina na lei baubahu God te gonighi kolura na balu tinoni. God te gonia na baubahu kolua Abraham mana kemana. Righia Buka Vuivuni 17. Ilokana na baubahu eni, God te bosa ge ke vahea na pari sule vania Abraham, ma Abraham te vuivuni ni totolo na kemana. Keri ke, tana levu ni Abraham, gaia te kabu tabu mana kemana ke taonia na nilabu ni pahevaughilala.

Te vagha ghua tana bona Moses te holara rana Jew tana ghotu Sinai, God te vahera na lei vetena, na pukuna God te bahura ge ke righitaonira me ke vautora rana Jew ge ke vaghara gaira tara taonighi na lei vetena. Righia Buka Rughuhoru 19:5. Tana levu ni Jew, rana Jew tara

baubahu ge kara taonighi nina vetena. Righia Buka Rughuhoru 24:3-7. Na baubahu God te gonia vanira rana Jew tana bona keri, tara holoa nia Na Baubahu haulaghi. Hauva te vahola ngangata vanira rana Jew tara kabu maemane tana matana God, na pukuna taho siki sakai te tangomana ge ke taoni utoi na lei vetena udolu. Righia Luke 1:70-75; Gehegedira 3:25; Galatia 3:17-18; Rana Hebrew 9:1.

Tana bona God te gonia na Baubahu Vaolu, gaia te bahua ge ke tatavahalera na lei tinoni tana paludira ke vagha gaira kara taluutunia Jesus Christ. God te gonia te vagha na pukuna na mateana Jesus tana ghaivavala te lavia na vahaghitaile te manada na pukuna na paluda ighita ta gonighi. Ma rahei tara taluutunia Jesus Christ, gaira tara maemane tana matana God. Righia Matthew 26:28; Luke 22:20; Rome 11:27; Rana Hebrew 7:22-25; 8:6-13; 9:15.

Betidalo: God te gonidilaa na bona ni vahaghitaile mana totoro vanira Satan ma nina lei tidalo dika, iga gaira kara kabu talau. Siki tinoni te mua tughulio tana paluna me mua taonia Jesus ke, na tinoni eni God te sonihaghea ilokana Betidalo. Na bona eni te sagauvia God, ma nina nilabu uto mana lei totobo uto te gonighi. Tana bona na Gegere Tabu te bosakaekalea vania, tara gerea te vagha na lake sule maia na pungi, mi lokana na bona keri na vahaghitaile ke mua soko, ma rana vure kara tangi maia kara dikalio talau. Righia Matthew 13:40-42; Mark 9:43-

48; 2 Peter 2:4; Na Livu 20:10-15.

Bokisi ni Vetena ni Baubahu tabu: Idania tana bona Moses te vola mua, rana Jew tara kisua na bokisi ni ghai mara kuvihia talighutia na gold, ilokana ghua. Ilokana tara talui erua na watu God te gerea nina vetena ivuvungana. Tara ghua talui na lei totobo tara loghoa na vanga tara holoa nia mana maia na ghai ni Aaron, kerige gaira udolui lokana. Na bokisi mana lei totobo ilokana tara tabu ngangata na pukuna tara tatea nina baubahu God vanira nina vure Jew. Keri ke tara holoa nia na bokisi, na Bokisi ni Vetena ni Baubahu tabu.

Aeni te tatea God te ghaha kolura nina vure, mi tana bona tara tona keha tana bona mamaha taho iga na beti mana ghai, tara holaa na bokisi eni kolura. Siki bona tara sara mai, tara talua na bokisi ni vetena ni baubahu ilokana na Baebale Tapole tabu. Tana bona vunaghi haba Solomon kisua na Valetabu i Jerusalem, tara talua na bokisi ni vetena ni baubahu iga, ilokana na bona tara holoa nia na Bona Tabu Vahotua. Righia Rana Hebrew 9:4; Na Livu 11:19.

Bona Mamaha te Taho iga na Beti mana Ghai: Na Bona Mamaha te Taho iga na beti mana ghai eni ke, na bona ivei te taho ga na vure pana lei vale na pukuna te mamaha sule ngangata. Na lei daidari ilokana na Bona Mamaha tara pile mara mamaha minamina. Te vahola vanira na lei ghai kara totolo iga maia na saghalea mana watu tana bona rak-

eri.

Bongni ni Dete: Jesus te taraira rana vure ge ke oli mai tana maramana me ke detera na lei tinoni soko. Sakai vamua na tinoni te mate tua na daro ni bona ke, gaia ke tughuru oli tana mate tana bongni keru. Keru ke, tana bongni eni Jesus ke vilivokara na lei tinoni soko tana levu mi levu. Gaira tara mua taluutunia God mara diu vetena vamua, kara vahaghitaile ke va me va. Hauva gaira tara taluutunia Jesus mara gonighi na hava God te lionu ke, kara kabu maemane haia kolua God. Righia Matthew 25:31-46; Rome 14:10; Na Livu 20:11-15.

Bongni ni Pentecost: Tana Rongorongo Haulaghi mara holoa nia “Na Bongni ni Week” (Buka Rughuhoru 34:22) ma “Nia Togotogo ga na Lavivivogha” (Buka Rughuhoru 23:16). Na bongni ni siosio ni wheat pana barley, tara holoa nia na Gougou ni Lavivivogha. Togha ni Jew tara tona olioli Jerusalem na ghanaghana sakai sonikoluana, na bongni eni. Ritini na A. D. 70, gaira rana Jew tara ghoi ghanaghana olia mara nia togotogo na bongni eni.

Mi naghona A. D. 70 gaira Jew tara ghoi pangotia so na ghanaghana olia tana bona God te hea Moses na vetena ge ke hera na lei kukuadira.

Tana leu ni Greek, na ghanaghana ga ‘Pentecost’ - e lima hangavulu na bongni. Sopa niulu, gaia te kale e lima hangavulu na bongni murina

na ‘Gougonu ni Lovovule’ pana mateana Lord Jesus.

Keri ke, tana bongi eni rana Jew tara vahea God didira na lavinivogha, mara holoutoa nia na vuivunina ni baobaore. Aeni te kale tana ghobuna na vula tara holoa nia Sivan, te vuivuni ighobuna na vula May me sara tana ghobuna na vula June.

Mi tana Bongia ni Lavinivogha imurina na mateana Jesus, subo na lei Jew tara savukolu i Jerusalem tana na lei komu keha tana maramana udolu. Keri ge na Tarunga Tabu te horu mai kokou me ke hea nina maana vanira na lei vaovarongo ge kara bosa tana lei leu keha, ma Peter te ladavaghi vanira nia na Rongorongo Uto. Vaho ge tolu togha na mane itadira tara tughulio mara taonia Jesus. Te vagha keri, God te vuivunia nina holohoru ge kara gonighi nina lutu tana maramana. Righia Buka Gehegehedira 2:1-41.

B. C. / A. D.: Na vahuana Jesus te vilivoka na tughu na hava te kale ilokana na maramana tana levu mi levu - na lei niulu inaghona na vahuana Jesus mana lei niulu imurina. Na lei letasi B. C. toro tughua “Inaghona Christ” mana idumiani na niulu udolu tara kale i naghona na vahuana Jesus ke, tara loghoa na lei letasi B. C. kolui. Te vagha, Moses te hulira rana Jew tara ruguhoru i Egypt 1446 B. C. mana Vunaghi Haba David te vunaghi pungisira rana Jew te vuivuni 1010 B. C. me ke sara tana 970 B. C. ma rana vure i Babylon tara durakea Jerusalem tana 586 B. C.

Te vagha keri na lei totobo te kale imurina na vahuana Jesus. Na lei letasi A. D. toro mua tughu na ghanaghana “Imurina na Mateana” te vagha balu tinoni tara ghanaghana. Taho! Na lei letasi A. D. toro tughua erua na bosa tana leu ni Latin “Anno Domini”, na ghanaghana ilokana “Na Niulu dida Lord tara Vahua.” Keri ge siki totobo te kale imurina na vahuana Jesus te loghoa na lei letasi A. D. kolua. Te vagha, Jesus tara matea te vagha tana 30 A. D., ma Mendana te mai tana koukomu ni Solomon tana 1568 A. D. mana koukomu ni Solomon te tughuru heghena tana 1978 A. D.

Keri ke, na pukuna na idumiani na lei niulu te vuivuni tana bona Jesus tara vahua, te manana ge ka bosa Jesus tara vahua tana 0 A. D. Hauva na vure manaha tara vuivuni ge kara idumia na niulu te vagha eni, tara gonia siki pile hahi ga. Mi taeni ighita ta ghilala na Vunaghi Haba, Herod na Haba, te matea tana niulu 4 B. C. Keri ge, na pukuna Jesus tara vahua inaghona na mateana Herod na Haba, Jesus tara vahua lilihina 5 B. C.

Christ Tana leu ni Greek, “Christ” te vagha na bosa “Messiah” tana leu ni Jew. Na ghanaghana ilokani “na mane tara siusiuania na kokolo ni olive ge ke nia vunaghi haba.” Ilokana na Gegere Tabu idania, God te bahuania ge ke vilia Christ tana kemana na Vunaghi Haba David, me ke nia vetena ge ke vavolara rana Jew, me ke vunaghi pungisira haia. Righia Matthew 2:6; 22:42.

Na pukuna keri, tana bona Jesus te mai tana

maramana, rana Jew tara pitua na maiana Christ te manana e vati hangalatu na niulu. Tara taluutunia Christ ke mai ge ke veitotoghoni kolura rana malaghai ni Rome, ge rana Jew kara laga vulera na lei buto ni komu soko tana maramana. Righia Gehegedira 1:6.

Hauva Jesus te taraira na lei tinoni ge Christ ke vahaghitaili mughua me ke mate na pukuna na kinakabuna te mua vagha na lei kinakabu tana maramana eni. Righia Luke 24:44-46; John 18:36. Balu na Jew tara taluutunia Jesus na Messiah, te vagha nina lei vaovarongo, hauva subo tara mua taluutunia. Tara mua liona ge kara lavipangotia nina tarai na pukuna tara liona ge ke vunaghi pungisia na kinakabu tana maramana. Tara nia sika Jesus na pukuna tara ghanaghana na Messiah ke mai kolura subo na malaghai ma kara laga vulera ghadira na kana. Righia John 6:14-15.

Ighita ta ghilala tua Jesus na Messiah na pukuna te vavolaghita tana vahaghitaili te kaleghita na pukuna ighita ta tangohahi. Te manana God te talukehaghita tana na mate kasila. Hauva, tana bona Jesus te mate tua tana ghaivavala, sakai vamua te mua loghoi na palu, gaia te hola mai tana na hulina heghena na vahaghitaili te kaleghita. Keri ge God te talukehai na paludira rahei tara taluutunia Jesus Christ, mara maemane tana matana God.

Dale Tinoni: Subo na bona, Jesus te bosatatea heghena, te bosa gaia na Dale Tinoni. Jesus te mua liona ge ke bosaa heghena gaia na

Messiah pa Christ, na pukuna rana Jew tara loghoa na ghanaghanadilaa tua vanira erua na ahana keru. Hauva na pukuna rana Jew tara mua ghilala na ghanaghana ilokana na Dale Tinoni ke, Jesus te lavia na ahana eni keru ge na lei tinoni tara rongovi utoa tana nina tarai. Righia Luke 9:20-21.

Jesus te talu na ghanaghana vaolu ilokana na ahana eni. Subo na bona, gaia te bosa na Dale Tinoni ke vahaghitaili me ke mate ge ke tatava-halera rana vure tana paludira. Jesus te ghoi tatea na Dale Tinoni te loghoa na maana ge ke sonihorura na lei tidalo dika, me ghaotara rana vure tana lei vata ni vahaghi. Tana bona te dutu soko na nina lutu ke, Jesus te vuivuni ge ke bosa-tate gaia na Dale Tinoni ge na prophet Daniel idania te bosa kasunia tua. Gaia te loghoa na maana sule na pukuna te sakaisonikolua God, ma gaia na Messiah pa Christ God te nia vetena tana maramana. Righia Luke 22:69; Daniel 7:13-14.

Dalena God: Ilokana John 10:36 Jesus te holoa nia heghena na Dalena God. Gaia Dalena God vamua, na Vahusosopa, me ghaha haia kolua na Tamana inaghona na goniana na maramana. Gaia na marara mai tana marara, puku ni God mai tana puku ni God. Righia John 1:1-14. Na Dalena God te mua goniana, ma gaia te sakaisonikolu ta Tamana. Gaia kolua God toro gonighi na lei totobo soko tana maramana eni. Righia John 5:19-27; 10:37-38. Ma God na Tamana te tatea na hava Jesus te

bosa te utuni, na pukuna te vahea na maana mana manaha ge ke gonighi nina lutu. Righia Matthew 3:17; 1 Peter 1:16-17. Mana pukuna na ahana eni, rana Jew tara nia sika Jesus mara detea ge kara matea. Righia Matthew 26:62-65. Hauva, Jesus na puku ni Dalena God, maia ghua te haba vulera na lei angel. Righia Rana Hebrew 1:4-13. Mana pukuna nina dolo vanighita, ighita na lei tinoni kara ghoi vahughita te vaghara na lei dalena God, ma ka lavia na vola kasila. Righi John 3:16; Galatia 2:20; Colosse 1:15-20.

Elijah: Elijah na prophet nagho idania, na pukuna te tughuru pungisira na lei vunaghi haba ni Jew tara holohabara na lei god sorisori. Elijah te mua mate, ma God te hola datao i kokou tana bona te vola so ge ke kabu kolua iga. Tana bona Jesus te vola tana mara-mana, rana Jew tara ghanaghana Elijah ke ghoi oli mai tana maramana ge ke gonidilara na lei tinoni vania na maiana Messiah. John Vulitabu te lutu te vagha Elijah, me gonidilaa na halautu vania Jesus, ma Jesus te bosaa John Vulitabu te lutu vagha Elijah. Righia Matthew 17:1-13; Rome 11:2-5; James 5:17.

Gegere Tabu: Tana bongidira na lei man-evetena ke, na lei buka ilokana na Rongorongo Uto Vaolu, tara mua gerei mua. Na pukuna keri, tana bona tara bosa vania na Gegere Tabu, tara bosai vamua na lei buka ilokana na Rongorongo Haulaghi.

Hauva itaeni ke, tana bona ighita ta bosa vania na Gegere Tabu, ighita ta bosa vanighi na lei buka udolu ilokana na Rongorongo Uto - na Buka Vuiivuni me ke sara tana Buka Na Livu. Na Gegere Tabu, na puku ni bosana God vanighita nina vure. Righia 1 Timothy 3:16. Mana pukuna ighita ta ghilala God te mua kiko, ighita ta ghilala utoa na lei totobo ilokana na Gegere Tabu tara utuni. Righia 2 Peter 1:20-21; 1 John 2:26-27.

Gougonu ni Berete Gulu: Rana Jew tara nia togotogo na gougonu eni tana vitu na bongi murina na Gougonu ni Lovuvule. Gaira tara ghania na berete taho iga na yeast tana lei bongi raini na pukuna tara ghanaghana olia na bona God te vavolara me tabe rughuhorura tana buto ni komu Egypt idania. Tana bona keri tara kerea na berete taho na yeast na pukuna tara tona minamina.

Gougonu ni Lovuvule: Ilokana na gougonu eni rana Jew tara ghanaghana olia na bona idania na kukuadira tara rughuhoru i Egypt ge kara tona tana buto ni komu Canaan. Tana bona keri rana Jew tara lutu vaghara na seka vanira rana vure Egypt, mana Vunaghi Haba ni Egypt te mua lubatira rana Jew ge kara sania Egypt. Keri ge God te nia vetena nina angel ge ke matera didira kamanagho mane ni Egypt. Hauva, God te bosa vanira rana Jew, ge kara matei na lei dale sheep ma kara va dalighi na ghabuni tana mataula ni valedira.

Gaira tara gonia te vagha mi tana bona na angel te mai, ge ke lovovulea na valedira tana bona te righia na ghabu. Righia Buka Rughuhoru 12:31-51; Rana Hebrew 11:28.

Keri ke, sopa niulu rana Jew tara savukolu i Jerusalem ge kara nia togotogo na gougону eni na pukuna God te bosa vanira rana kukuadira ge kara ghanaghana olia haia na Lovuvule te vagha eni. Tara sukaghi vania God ge kara tatea gaira nia togotogo na hava God te gonighi vanira na lei kukuadira tana bona te hola rughuhorura i Egypt. Ilokana na gougону tara ghania na dale sheep, mana berete taho iga na yeast, mana raurau mali. Righia Buka Rughuhoru 12:8; Eruani Vetena 16:3.

Rana Jew tara nia togotogo na Gougону ni Lovuvule mana Gougону ni Berete Gulu ilokana na vula rana Jew tara holoa nia Abib pa Nisan. Didira na vula kerite te vuivuni tana ghobudira na vula March me va soko tana ghobuna na vula April. Righia Buka Vetena 23:5; Buka Idumia 28:18; Luke 2:41; John 11:55.

Gougону ni Vaevale: Raini na bongi tabu ni Jew, mara holoa nia ghua “Gougону ni Baobaore.” Ighau tau idumighi na lei vetena taonighi na lei bongi raeni ilokana na Buka Vetena 23:33-40, mana Buka Idumia 29:12-40. Tana na lei bongi raini, rana Jew tara savukolu ge kara ghanaghana olia na bona God te righitaonira tana bona mamaha te taho iga na beti mana ghai. God te hulira tana na pari uto ni Israel, mana pukuna eni

gaira te liodira ge kara savukolu ma kara holohabaa God. Na gougou eni te tona haliu e vitu na bongi tana sosokona na vula September. Tana bongi raini, na lei tinoni tara ghahara vamua ilokani na lei vaevale tara gonighi nighi na lei oto ni ghai. Ma gaira kara kokoeliulivuti mara sukaghi tana na Valetabu i Jerusalem. Righia John 7:2.

Gougou ni Vautoana Na Valetabu: Na lei bongi raini tara holoa nia ghua “Gougou ni Marara” na pukuna tara tungia subo na bulu ilokana na Valetabu i Jerusalem. Tana lei bongi raini rana Jew tara ghanaghana olia na bona tana sakai hangalatu ono hangavulu vati na niulu (164) B. C. ge ra lavi olia na Valetabu tana vunaghi haba te dika, mara vamarabua mara vautoa va ta God. Na gougou eni te tona haliu e alu na bongi tana vula November pa December. Righia John 10:22.

Grape: Na lei Grape na vuavua ni ghai, te vagha na aloalo. Subo na vunguvungu ta sakai na oto. Rana Jew tara turibitai na lei grape ge ra holaa didira na kokolo. Na kokolo te manilu ma kara gonina na wine iga. Tana na Gegere Tabu, tara bosaa rana vure ni Israel te vagha nina leghai ni grape God. Righia Isaiah 3:24; 5:1-7; 27:2-6. Tana bona Jesus te tutugua vanira na leghai ni grape na lei mane nagho ni Jew, tara ghilala gaia te tutugura gaira. Righia Matthew 21:33-36; Mark 12:1-12; Luke 20:9-19; John 15:1-8.

Holohoru: Ighita udolu ta taluutunia God ma taonia Jesus, ighita nina holohoru God mana hulina Christ. Righia 1 Corinth 1:2; Ephesus 1:22-23; 3:10. E manana so na nilabuda ta maemane itadira na lei tinoni, haba va itadira rana taluutuni. Righia Gehegedira 2:41-47; Galatia 6:10. Dida na lutu ge ka patua na holohoru. Na pukuna eni, na Tarunga Tabu te nighi hevei na lei vata ni maana kehakeha vanighita, te vagha na maana ge ka tarai, maia ghua na maana ge ka ladavaghinia na Rongorongo Uto, mana maana ge ka arovira rana bona, mana maana ge ka ghaota rana vahaghi. Righia Rome 12:3-8; 1 Corinth 12:7-11, 14:12; Ephesus 4:11-13.

Israel: God te holoa nia Jacob, na kukuadira rana Jew, erua na ahana te vagha, “Israel.” Keri ge rana dalena Jacob tara holora nia na dalei Israel, mana hangavulu rua na dalena Jacob tara vuivunia ra hangavulu rua na kema ni Israel. Imurina keru, na lei tinoni tara holora nia ghua rana Jew, “rana Israel” na pukuna tara vahura tua tana kemana Jacob. Israel na ahana ghua na bona ivei rana Jew tara ghahara. Righia Gehegedira 1:6.

Jew: Ilokana na Rongorongo Uto Haulaghi ke, tana bona tara bosa “rana Jew” na ghanaghana ilokana na lei tinoni tara vahua tana kemana Judah vamua, na dalena Jacob. Tara ghahara tana bubulo ni Judea.

Hauva tana Rongorongo Uto Vaolu ke, tana

bona tara bosa “rana Jew” tara ghanaghana vanira na lei tinoni udolu tara vahura tana kema- mana Jacob. Eruani na ahadira, “rana Israel.” Sakai na bosa keha vanira rana Jew idania, “Hebrew,” hauva itaeni gaia na ahana te tughua na leu ni Jew. Righia John 4:9-22; Rome 2:17-29.

Kinakabuna God: Na ghanaghana ilokana na Kinakabuna God, te vagha gaia te vunaghi pungisira nina vure te gonira. Na Kinakabuna God te mua siki bona tana maramana, na vola i kokou vamua. God te vunaghi pungisira nina vure tara taluutunia. Gaia te righitaonira maia te hulira me hangara haia ghua. Jesus te taraira nia na lei tinoni na Kinakabuna God ilokana na tobadira, mana lei tinoni kara haghevia na kinakabuna keru tana bona kara lubatia God ke vunaghi pungisia na voladira. Righia Luke 17:20-21. Na pukuna keru, ighita ta ghilala balu na vure tara haghevia tua na Kinakabuna God, na pukuna gaira tara taonia na bosana God mara taluutunia Jesus, na Dalena.

Hauva, subo na vure tara diu vetenaa God, me te vagha keru gaira tara tatea tara mua liodira na Kinakabuna God. Mi tana ngiha God ke gonu na maramana vaolu, mi tana bongi sosoko keru, na vure udolu kara ghilala utoa God te vunaghi pungisighi na lei totobo udolu. Tana bona keru Jesus ke vunaghi pungisira na lei tinoni soko, me ke toroa siki sakai te diu vetenaa. Na pukuna eni, ighita ka bosa ghua na Kinakabuna God ke mai. Righia Matthew 3:2; 6:10; 26:29.

Kolokama i Galilee: Na Kolokama i Galilee te ghaha ilonga tana bubulo Galilee ilokana Israel, me te vagha na sulena Gela Sule. Na kaekagena te vagha eni - nina volapa na hangavulu tolu na kilometer, ma nina darona erua hangavulu tolu na kilometer. Subo na ghotu te talighutia na kolokama eni, ma balu bona na ghuri sule te mina mai tana kolokama ge maraghata sule. Na lalona te vule e vati hangavulu na meter, me subo na iga ilokana. Righia Matthew 14:22-33; Mark 4:36-41; John 21:1-11.

Lord: Na lei Jew tara hola nia didira na mane nagho “Lord” ge kara tatea didira na ghanaghana mava vanira, ma kara tatea gera talugonia ge kara taonighi nina lei bosa na mane nagho te vagha nina ghairau. Subo na bona tara holoa Jesus “Lord” na pukuna gaia na Messiah pa Christ, me va nia kaekage God. Righia Matthew 7:21; Luke 6:46.

Manesukaghi Kamanagho: Tana ovu ni manesukaghi ke, balu itadira tara haba va. Na lei vetena tara taonighi tara vahola ngangata, ma didira na lei lutu te subo au va. Na lei manesukaghi kamanagho udolu tara ghaha i Jerusalem mara righitaonia nina Valetabu God. Righia Matthew 2:4; Mark 14:1; Gehegedira 9:14.

Manesukaghi: Itadira rana Jew, na lei manesukaghi tara vasukaghighi na lei totobo ta

God ge ke talukehai na paludira rana vure. Tana bona Jesus te ghaha tana maramana ke, rana manesukaghi tara vasukaghi ta nina Valetabu God i Jerusalem. Na lei manesukaghi udolu tara vahuara ilokana na kemadira Levi ma Aaron. Levi na dalena Jacob, na kukuadira rana Jew idania, ma Aaron na tahina Moses. Aaron na diki puku ni sonisukaghi.

Tana bona Jesus ilokana na maramana ke, subo na manesukaghi tara tona hahi, na pukuna tara lutu ge kara talunaghora heghedira. Keri ke, gaira tara mua liona ge kara rongovia Jesus, ge kara pungisia ma kara matea. Righia Mark 7:1-12; Luke 19:47. Tara tughutughu ilokani na lei vata ni ovu, ma sakai na ovu te lutu ilokana sakai na week, keru ge na ovu keha te ghoi tughu. Righia Luke 1:5-8; 1 Timothy 2:5; 1 Peter 2:5-9; Na Livu 20:6.

Manevetena: Idania rana vunaghi haba tana maramana tara loghora didira na manevetena. Didira na lutu ge kara tona mara ladavaghinia nina bosa na vunaghi haba vanira na lei tinoni. Maia ghua tara holaa na gegere na vunaghi haba te gere mara tona mara vahea na vunaghi haba te liona. Ilokana na Rongorongo Uto, ra hangavulu rua nina vaovarongo Jesus te vilira gaira ge kara nina manevetena. Righia Luke 6:13-15. Imurina Jesus te dato tua ikokou, gaira tara tona keha mara ladavaghinia na Rongorongo Uto nia Jesus

Christ vanira na lei tinoni. Imurina balu na bona ke, Paul mana balu na mane keha tara holora nia ghua na mane vetena. Righia 1 Corinth 9:1-6.

Messiah: Na bosa eni te tughua na bosa tana leu ni Greek **Christ** Righia **Christ** i geni.

Mua Jew: Rana mua Jew te tughura na lei tinoni tara mua vahura tana kemana Jacob. Rana Jew tara nira sika rana mua Jew na pukuna rana Jew tara ghanaghana na pukuna God te vilira rana Jew vamua me ke mua liodira rana mua Jew. Ma rana Jew ghanaghanara rana mua Jew te vaghara rana Voo na pukuna rana mua Jew tara mua pahevaughilala maia tara mua ghilala na Gegere Tabu. Righia Ephesus 2:11-12.

Na Lei Manetarai nina Vetena Moses: Na lei mane raini tara taraira rana Jew nia na lei gegere Moses te gerei, gaira tara holoa nia “Nina Vetena Moses.” Tana bona na lei raurau tara gerei iga nina Vetena Moses te haulaghi me dutu dika, na lei manetarai raini tara ghoi gerei tana raurau vaolu. Na pukuna tara lutu laga ngangata te vagha, gaira tara ghilala utoi nina Vetena Moses maia ghua na hava na lei prophet tara gerei. Keri ge ra hangara rana Jew ge kara ghilala na hava God te bosa ilokana nina vetena Moses. Imurina na daro ni bona, na lei mane tana ovu eni tara vuivuni ge kara talua didira na lei tarai kolui nina tarai God, mana hava tara taraira

nia na vure te vahola ngangata vanira na tinoni tara taonia. Keri ke, Jesus te pasara na pukuna tara nera na lei tinoni ge kara tona hahi. Righia Matthew 23:1-36; Mark 7:1-13.

nina Dale Sheep God: John Vulitabu te holoa nia Jesus “nina Dale Sheep God” ilokana John 1:29 na pukuna gaia te ghilalaa Jesus na Mes-siah God te nia vetena mai ge ke talukehai na paludira tara taluutunia. Taonia nina Vetena Moses, rana Jew tara vasukaghighi na lei dale sheep mana balu na maumanu keha keru ge God ke talukehai na paludira. Mi tana bona tara vasukaghia na dale sheep vania na Gougonu ni Lovuvule, na ghabuna te tave ge ke va marabua na tinoni tana matana God. Keri ke, Jesus nina Dale Sheep God na pukuna na ghabuna te tave tana bona te mate tana ghaivavala vanighita te vagha na sukaghi, keru ge God ke talukehai na paluda. Righia 1 Corinth 5:7; 1 Peter 1:19.

Nina Vetena Moses: Nina vetena God te li-odira rana Jew ge kara taonighi ke, tara gerei lokani ra lima na diki buka tana Ron-gorongu Haulaghi. Raini na Buka Vuivuni, Buka Rughuhoru, Buka Vetena, Buka Iduidu, mana Eruani Vetena. God te bosai na lei vetena raini vania Moses, ma Moses te gerei ilokani na lei buka raini, keru ke rana Jew tara holora nia e lima na buka vetena nina Moses. Na lei buka raini tara loghoi subo na vetena mara loghoa ghua na tutughuna na goniana na maramana, na lualua sule, mana lei totobo

tara vuivuni mai tana kemadira ni Jew, mi tana bona rana Jew tara rughuhoru tana butu ni komu Egypt. Righia Matthew 5:17-18; Luke 2:22; John 7:19-22; Rome 2:12-19; Galatia 2:15-21.

Ovu ni Dete: Na Ovu ni Dete ke, na ovu te loghoa vitu hangavulu sakai na mane mara holora nia na “Sanhedrin.” Tara vilira na lei mane vanira tolu na ovu keha - na manesukaghi kamanagho; na mane nagho ni Jew; na lei manetarai nina Vetena Moses. Na puku ni sonisukaghi te hulira na lei mane ilokana na Ovu ni Dete. Tara loghoa na maana ge kara detera rana Jew tara mua taonighi nina Vetena Moses mana lei vetena ni Jew. Tana bona tara lotia Jesus mara holaa va tana Ovu ni Dete, tara detea ge kara matea. Hauva, tana bona keru, rana malaghai ni Rome vamua tara loghoa na maana ge kara matea na tinoni. Na pukuna keru, na Ovu ni Dete te nia vetena Jesus va ta Pilate, keru ge Pilate te detea. Pilate na Governor ni Rome tana bubulo ni Judea. Righia John 18:31; Gehegedira 5:21.

Tana bona na ovu eni tara detea Jesus tara diua didira vetena te vagha eni. Didira na vetena te hovea (1) na vaukolu tana bongi (righia Matthew 26:59-75); ma (2) na vaukolu tana siki bongi tabu (righia Luke 22:7); ma (3) tara bosahorua Jesus ge kara matea tana bongi tara diki rongovia na hava te kale ivuvungana. Righia Matthew 27:1.

Pahevaughilala: Aeni na nilabudira rana Jew,

tara pahevaughilaladira na lei mane. God te hea na nilabu eni vania Abraham te vagha nina vaughilala heghena. Aeni na vaughilala nia na baubahu God te gonia kolua Abraham mana lei vaivarina ge kara nina vure God me ke righitaonira me ke vautora. Righia John 7:22-23; Gehegedira 7:8; 15:1; Rome 4:9-12.

Na pahevaughilala eni ke, tara tangomana ge kara goni vanira na mane, hauva subo na bona tara goni vanira na lei meomeo. Tana bona na meomeo mane tara vahua ke, tara vuivuni ge kara idumighi na lei bongina. Keri ke, tana vituni na bongi pa sakai na week imurina tara vahua ke, kara pahevaughilalaana ma kara talu ahana. (Rana Jew tara holoa nia na bongi eni na aluni na bongi, na pukuna tara idumia na bongi na meomeo mane tara vahua iga.) Righia Luke 2:21; Philippi 3:5.

Tana bongidira na lei manevetena, rana huhuli tana holohoru tara padapada vania na nilabu eni, na pukuna balu itadira tara bosa arahei vamua tara pahevaughilala tua God ke vavolara. Hauva, imurina tara ghilala utoa nina Tarunga Tabu God te horu mai tadira tara mua Jew, sakai vamua tara mua pahevaughilala, tara bosa vanira rana mua Jew tara taluutuni, te uto ge ke mua pahevaughilala. Righia Gehegedira 15:1-31; Rome 2:25-29; 1 Corinth 7:18-19; Galatia 2:3-5; 6:12-15.

Pharisee: Tana bona Jesus te ghaha tana mara-mana, rana Pharisee na ovu haba itadira rana Jew. Rana Pharisee tara bosa na totobo te

mava sule ngangata na taoniana nina Vetena Moses maia ghua na lei vetena keha rana Jew tara gonighi heghedira. Sakai vamua te vagha keru, subo na bona tara mua taoni utoi na lei vetena. Rana Pharisee tara talunagho na pukuna tara ghanaghana na nilabudira gaira te uto va itadira na nilabudira rana Jew keha. Balu na bona Jesus te bosa dikalio vanira. Rana Pharisee tara mua na manesukaghi. Righia Matthew 15:1-14; 23:1-36.

Prophet: Rana prophet na lei tinoni tabu tara bosatatea na kokoe God te vahera. Tana Rongorongong Haulaghi God te nira vetena subo na prophet vanira rana Jew. Balu itadira Samuel, Isaiah, Elijah, ma Jeremiah. God tatea na lei totobo tara mua kale mua, ge kara bosadilai na hava ke kale tana bona keru. Didira na lutu mava ge kara bosatatea na bosana God vanira rana vure, haba va ge kara koengelera na lei tinoni keru ge ra tughulio mara maemanea na nilabudira te dika.

Ilokana na Rongorongong Uto Vaolu, rana taluutuni tara bosatatea na kokoe God te vahera, tara holora nia rana prophet. Tara tughunitatea na hava God te liona rana taluutuni ge kara ghilala utoa, sokea na hahi tara gonu, pa siki totobo God te liona ge kara gonu. Righia Matthew 7:12; Luke 7:16; 1 Corinth 12:28-29; Rana Hebrew 1:1; 1 Peter 1:10-12.

Puku ni Sonisukaghi: Na puku ni sonisukaghi te haba vulera na lei manesukaghi. Gaia vamua te tangomana ge ke tona ilokana na

Bona Tabu Vahotua ta nina Valetabu God i Jerusalem, me gonia te vagha sakai na bongi ta sakai na niulu. Righia Rana Hebrew 9:7. Aaron, na tughana Moses, God te vilia idania ge ke diki puku ni sonisukaghi, ma God te bosa na lei puku ni sonisukaghi kara mai murina, kara vahura mai mughua tana kemana Aaron. Sakai vamua te vagha keru, tana bona rana vure ni Rome tara vunaghi pungisira rana Jew, gaira tara vilia heghedira ahei na puku ni sonisukaghi.

Tana bona Jesus te garimane, Annas na Puku ni Sonisukaghi, hauva tana hangavulu lima na niulu (15) A. D. rana vure ni Rome tara sania Annas mara vilia Caiaphas, na mane te tauna na dalena Annas, te tughua. Keru ke, Caiaphas na Puku ni Sonisukaghi tana bona Jesus te tarai. Hauva, tana na ghanaghanadira rana Jew Annas te haba vulea va Caiaphas. Righia John 11:49-50; 18:12-13.

Rongorongu Uto: Tana bona tara gerea na Rongorongu Uto ke, tara mua ghanaghana e vati na buka Matthew, Mark, Luke ma John tara gerei. Taho. Na Rongorongu Uto ke, nina rongorongu God te hera nina vure nia na miana Dalena tana maramana ge ke vavolara. Jesus te mate vanighita ge ke vavolaghita tana na vahaghitaile te manada na pukuna ighita ta tangohahi. Na pukuna eni, ighita ta taonia Jesus, gaia ke talukehai na paluda, ma ka dato ikokou ma ka kabu kolua God ke va me va. Righia Mark 16:15; John 3:16; Rome 1:16.

Sabbath: Na Sabbath ke na bongi tabu didira na Jew. Na ghanaghana ilokana na Sabbath te vagha “Aheahe.” Tana bona God te gonina na maramana, gaia te lutu ilokani ono na bongi, me ke aheahe tana vituni na bongi. Ilokana nina vetena God te vahera rana Jew, gaia te bosa ge kara lutu vamua tana ono na bongi sakai na week, mi tana vituni na bongi, gaira kara aheahe mughua tana lutu. Rana Jew tara nia kikinima na Sabbath. Na Sabbath te vuivuni tana tangi ono tana Friday nulavi me ke sara tana tangi ono tana Sarare nulavi.

Na lei mane nagho ni Jew tara koepasa pungisia Jesus na pukuna gaia te kisura na lei tinoni tana Sabbath. Hauvaa Jesus te talu-tatea aeni te haba va ge siki sakai te loghoa na veiarovi vanira na lei tinoni me ke hangara au va ge ke aheahe tana bongi eni.

Sadducee: Rana Sadducee na oyu ni manetarai tadira rana Jew. Tara taonighi vamua na lei tarai lokani e lima nina buka Moses te gerei, vuivuni kolua Buka Vuivuni me ke sara tana Eruani Vetena. Na pukuna keri, tara mua taluutunia na tarai na lei buka Joshua me sara ta Malachi, mara mua taonighi nina lei vetena na kukuadira rana Pharisee tara gonighi. Rana Sadducee tara mua taluutunia na vola kasila, pana lei bosa tara kokoe na lei tinoni kara tughuru oli tana mate. Tara mua taluutunia ghua God ke vahea na taba vanira rana maemane me ke torora rana hahi. Mara mua taluutunira na lei tidalo dika mana lei angel tara ghahara. Rana Pharisee tara talu-

utunia na lei totobo udolu, mana pukuna keru, erua na ovu raini tara hughuhughu haia. Righia Gehegedira 23:6-8. Tana bona Jesus te ghaha tana maramana, rana Sadducee tara mua subo te vaghara rana Pharisee. Hauva, rana Sadducee tara loghoa na maana sule na pukuna na puku ni sonisukaghi, Caiaphas, sakai tadira na lei Sadducee. Righia Matthew 22:23; Gehegedira 23:6-8.

Samaria: Na bubulo ni Samaria te ghaha igobudira na lei bubulo Galilee mi Judea. Rana vure ni Samaria tara mua puku ni Jew. Sakai vamua na kukuadira rana puku ni Jew, tara taulaghi tadira tara mua Jew, mara mua taonighi na lei nilabudira rana Jew. Tara taluutunighi vamua e lima nina buka Moses te gerei te puku ni bosana God, mara nighi sika na lei buka keha ilokana na Rongorongo Haulaghi. Tara kokoeliulivuti mara vasukaghighi tana ghotu ni Gerasim, mara mua gonighi na lei totobo rakiri lokana nina Valetabu God i Jerusalem. Na pukuna rakiri, tana bona Jesus te ghaha tana maramana, rana Jew tara nira sika rana vure ni Samaria, mara ghanaghana rana vure kiri rana hahi. Righia Luke 10:33; 17:11-18; John 4:4-43; Gehegedira 1:8.

Satan: Aeni na ahana na vunaghidira na lei tidalo dika soko mana lei vata ni nilabu dika ni maramana. Tana vuivuni, Satan asakai tadira na lei angel haba God te gonira. Hau-

vaa gaia te vaa talunaghoa heghena ge liona ge ke haba vulea God. Keri ge gaia te pegopegora subo na angel mara veilalabui kolua God i kokou. Righia Na Livu 12:7-9. God te lagavulera nina ovu Satan, me gonidila tua na bona ni totoro vanira. Righia Matthew 25:41; Na Livu 20:7-10. Mi tana pile bona itaeni, a Satan te vunaghi pungisia na maramana eni. Righia John 14:30; 2 Corinth 4:4; Ephesus 2:2. Na pukuna gaia ghana na kana God, Satan te lutu laga ge ke dikalai na lei totobo uto God te gonia tana maramana, haba va gaia te pegora rana vure ge kara mua holohaba God te utuni. Righia Matthew 4:8-10; Mark 3:22-26. Na nilabuna Satan te gueguelo me labumate tinoni, gaia na tamadira rana sorisori udolu. Righia John 8:44.

Seka: Idania, tana bona rana vure ni Gela tara voo mua, balu na bona tara veilalabui kolura ghadira na levunimate. Arahei tara laga vulera ge kara holara balu na lei levunimate tana valedira ge kara lutu vanira te vagha na seka. Na seka te lutu vania hei te holaa, me mua kabu maheboa.

Ilokana na Rongorongu Uto te loghoa subo na tutughu vanira rana seka. Balu na tinoni tara seka na pukuna na tinoni keha tara lotia tana lei veilalabui. Hauva, subo na tinoni tara seka na pukuna tara kaoni tadira na balu tinoni mara mua pelu olira. Ahei te hea na rongo ke, gaia te vunaghi pungisia na tinoni te kaoni, polo ke tughu sokoï nina kaoni. Na vunaghina na seka

keri te tangomana ge ke ramusia, me ke nia sabiri.

Sheep: Aeni na maumanu haba vanira rana Jew. Rana Jew tara liona ngangata na lei sheep na pukuna tara ghanira mara gonighi na lei tivi nia na vuvuludira. Taonia nina vetena God, tara nira sukaghi na lei dale sheep vania God, ge ke talukehai na paludira. Aeni na vaughilala te vagha na mateana Jesus te va talukehai na paluda. Righia Matthew 9:36; 18:12; John 2:14; 10:1-6; Gehegedira 8:32.

Na maumanu eni te mua tangomana ge ke gonia siki totobo ge ke vavola heghena vanira na lei kau asi, keri ge kara loghoa mughua siki tinoni ge ke righitaonia haia. Balu bona na Gegere Tabu te bosaa na lei tinoni tara vaghara na lei sheep na pukuna kara loghoa mughua siki sakai ge ke righitaonira. Keri ke, te bosa ghua na lei mane huhuli kara righitaonira na lei tinoni tana holohoru te vagha na lei mane vatogha tara righitaonira na lei sheep. Righia Matthew 7:15; 10:5-8; John 21:15-17; 1 Peter 5:1-4.

Talukau ni Vanga: Rana Jew, tara nia kikinima God, tara nia talukau na vanga pile bona. Tara gonia te vagha eni tana bona tara puku ni tughulio (Jonah 3:5-10), na pukuna tara dikalio sule (1 Samuel 31:13), mara liona ngangata God ke talutatea na halautu mae-mane ge kara taonia (Gehegedira 13:1-3), mara liona ngangata ghua God ke bosatughua

didira na kokoeliulivuti (Nehemiah 1:4). Tara taluutunia God ke rongovia didira na kokoeliulivuti tana bona tara talukau.

Tana Rongorongo Haulaghi rana Jew tara talukau tana balu bongi sopa niulu. Ilokana na buka Zechariah 8:19, Zechariah te bosa vanira rana Jew ge kara nia talukau na vanga vati na bongi sopa niulu.

Rana Pharisee tara talukau erua na bongi sakai na week. Righia Matthew 6:16-18; Luke 18:12. I murina na holohoru te vuivuni ke, rana taluutuni tara nia talukau na vanga balu na bona. Righia Gehegedira 13:1-2.

Tarunga Tabu: Na aha Tarunga Tabu, na aha vania na Tarungana God. Na Tarunga Tabu te God ghua, te vagha God na Mama, ma God na Dale. Ma tolu raini tara sakai na God vamua Righia Matthew 28:19. Na Tarunga Tabu eni te lutu ilokana na tobana maia na ghanaghana ni tinoni ge ke taluutunia Jesus, me ke hangaa ge ke ghilala na hava te utuni vania Jesus. Righia John 16:13; 1 Corinth 2:10-13. Ma nina maana Tarunga Tabu te hangara na lei tinoni ge kara bosadilai na bosana God, mara gonighi na lei butuli, mara patura rana vure ge kara lutu vania God. Righia 1 Corinth 1:4-5; 12:4-11. Gaia te hahangara ghua rana taluutuni ge kara kokoeliulivuti tana bona tara mua ghilala na hava te bosaa. Righia Rome 8:26.

Tidalo Dika: Na lei tidalo dika tara nina lei ghairau Satan, te vaghara na lei angel tara

nina lei ghairau God ikokou. Na lei tidalo dika tara loghoa na maana te dikalara na lei tinoni. Rana aha keha vanira na tidalo asi ni lau mana tidalo asi ni longa. Na lei tidalo raini tara sakai na vata na pukuna gaira udolu tara lutu vania Satan ge kara dikalaa nina lutu God. Hauva God te loghoa na maana vulera va na lei tidalo dika ma Satan, me vaheghita na lei tinoni ta taluutunia ge ka lagavulera. Keri ke, God ke lagavulera sughua mara sonihaghera tana lake kasila. Righia Matthew 12:22-29, 25:41; ma Mark 16:17. Na lei tidalo dika tara lutu ge kara vahaghitailira na lei tinoni taluutuni nia na lei gueguelo mana bosa sorisori.

Vahikolu Rongo: Tana bona Jesus te ghaha tana maramana, rana vure ni Rome tara vunaghi pungisira rana Jew mara kurutira ge kara pelui na takisi vanira. Rana vure ni Rome tara vilira balu na Jew ge kara vahikolu rongo. Rana Jew keha tara nia sika na lei Jew raini, mara holoa nira rana tangohahi. Inaghona ge taonia Jesus, Matthew sakai tadira na vahikolu rongo. Righia Matthew 9:9-12; Luke 3:12-13; Rome 13:6-7.

Vale Kokoeliulivuti ni Jew: Tana bona tara ghahara tana komudira, rana Jew tara kokoeliulivuti mara vaukolu ilokani didira na vale kokoeliulivuti. Tara idumia na Gegere Tabu mara taraira nia na lei tinoni nia na ghanaghana ilokana. Hauva tara mua sukaghi lokani didira na vale kokoeliulivuti

ni Jew, na pukuna tara sukaghi mughua ilokana nina Valetabu God i Jerusalem. Righia Luke 4:14-20; Gehegedira 17:1-3.

Valetabu: Rana Jew tara logho sakai na Valetabu. Aeni tara holoa nia nina Valetabu God. Na Valetabu te ghaha i Jerusalem. Na lei totobo tabu ilokana na Baebale Tapole Tabu, tara hola va tana Valetabu i Jerusalem. Vuivuni na bona keri, rana Jew tara vasukaghi tana Valetabu vamua. Na pukuna keri, tana bona rana Jew tara gonighi na lei Gougou, tara sania na komudira mara tona va i Jerusalem.

Vamarabu: Nina Vetena Moses te bosa rana Jew tara marabu mughua tana bona tara holohabaa God. Mana vetena te bosai subo na totobo ge ke metoa na tinoni tana matana God. Balu na totobo te va metora: tabea na bolo pana maumanu te mate tua, ghania na ghabuna na maumanu, na vahaghi kuhu, mana vahuana na meomeo. Nina Vetena Moses te bosa ghua ahei te tabea siki sakai te mua marabu ke, gaia te meto ghua tana matana God. Na pukuna keri, rana Jew tara mua lubatira rana kuhu ge kara ghaha kolura. Keri ge rana kuhu tara liona ngangata ge kara vamarabu. Righia Luke 5:12-14. Nina Vetena Moses ghua te loghoi na nilabu ge ke vamarabua na tinoni, mana na lei nilabu raini tara vaghai na siu, mana apoani na lei totobo, mana sukaghi, mana nina bosatate na manesukaghi.

Tana bona Jesus te ghaha tana maramana, rana Jew tara taonighi na lei vetena ni vamarabu. Hauva Jesus te bosa na hava te va metoa na tinoni tana matana God, na totobo eni ke na palu. Na hava te ruguhoru tana tobana na tinoni te va metoa heghena tana matana God. Tana bona na volana te puku ni maemane mana na tinoni eni te taonia na bosana God, keri ge na tinoni eni te puku ni marabu tana matana God, sakai vamua ge ke mua taonighi nina vetena Moses udolu. Righia Matthew 15:10-20.

Vaovarongo: Na aha eni tara holora nia na lei tinoni tara taonia na tarai ni manetarai. Ilokana na Rongorongo Uto, balu na bona te gerea, “vaovarongo” gaia te bosa vanira hangavulu rua na mane tara taonia Jesus. Hauva, subo na bona gaia te bosa vanira subo na vure keha tara taonia Jesus, te vagha na bona Jesus te bosa vanira vitu hangavulu rua na tinoni ge kara tona ma kara va ladavaghinia tana subo na komu. Righia Luke 10:1-12; 19:37; Gehegedira 6:1. Ighita nina vaovarongo Jesus ghua ke vagha ka taoni utunia.

Vulitabu: John Vulitabu te vulitabura rana vure ge kara gonidila vania na bona Christ ke mai ga. John te vulitabura tana bona tara tughulio mara talukehai na lei nilabu dika. Jesus ghua te tona ta John, ge a John ke vulitabua. Tana bona keri, God te bosatatea Jesus na Dalena. John te lumi horua na tinoni ge ke vulitabua, me vulitabua Jesus te vagha

eni. Righia Matthew 3:6-16.

Tana bona Jesus te dato ikokou, gaia te taraira nina lei vaovarongo ge kara taraira na lei tinoni ge kara taonia gaia, ma kara vulitabura rahei tara taluutunia didira tarai. Na vulitabu te talutatea na tinoni keri te mate tana palu me tughuru oli ge ke taonia Christ tana vola vaolu nia nina maana na Tarunga Tabu. Righia Matthew 28:19-20; Gehegedira 2:38-41; Rome 6:3-11; Colosse 2:12.

Vunaghi Haba David: David dalena Jesse na eruani na vunaghi haba tana Israel idania, ma gaia tara ghanaghana ge na vunaghi haba ngangata didira na Jew. David te dolovia ngangata God ge ke gerei subo na linge tabu me ke holohabaa God. Mana na lei linge raini tara ghahai lokana na Buka Linge ni Holouto. I murina balu na kana tara matea Saul, na diki vunaghi haba ni Jew, David tara vilia ge ke vunaghi haba ge tughua. Gaia te vunaghi pungisira na lei tinoni ni Israel tana e vati hangavulu na niulu. Na lei prophet idania tara bosadila nia na Vavola pa Messiah God te baubahua ge ke mai me ke vavolaa Israel. Na Messiah te mai tana vaivarina David. Keri ge Jesus te mai so tana vaivarina David te vagha na Rongorongu Uto te bosaa. Righia Matthew 1:2-16; Luke 3:23-38; Rome 1:3; Na Livu 22:16.

Vunaghi Haba Herod na Haba: Herod na Haba gaia na vunaghi haba tana bona Jesus tara vahua. Na mane eni te mua Jew, na

pukuna tara vahua tana kemana Esau, na kukuana Abraham. Rana vure ni Rome tara vunaghi pungisira rana Jew tana bona Jesus te ghaha tana maramana, mana Vunaghi Haba ni Rome te vilira balu na mane ge kara vunaghi pungisighi na lei bubulo. Herod na Haba te vunaghi pungisighi na lei bubulo ni Judea, Galilee, Samaria, Ituraea, Idumea, Perea, ma Trachonitis. Gaia te vuivuni ni vunaghi tana tolu hangavulu vitu na niulu (37) B. C. me ke sara tana vati na niulu (4) B. C.

Tana bona Herod na Haba te vuivuni ge ke vunaghi pungisi, na Valetabu i Jerusalem te mua uto. Keri ge ke kisua na Valetabu vaolu te sule va. Righia Luke 21:5; John 2:20. Gaia ghua na vunaghi haba te vetenara nina malaghai ge kara matera na lei meomeo mane i Bethlehem tana bona balu tinoni tara manahani na veitughu te butu mai ulu ge kara righia Jesus. Righia Matthew 2:1-20.

Tana bona Herod na Haba te mate tua, e tolu na dalena mane tara tughua. Gaira a Archelaus, ma Antipas ma Philip mara vilivokaa na bona na tamadira te vunaghi pungisia. Righia Luke 1:5.

Vunaghi Haba Herod Archelaus: Herod Archelaus nina kamanagho Herod na Haba. Tana bona Jesus te gari mua, Archelaus te vunaghi pungisighi e tolu na bubulo ni Judea, Samaria ma Idumea. E mua na vunaghi haba subo na niulu na pukuna gaia te matera subo na vure, me dikalara ngangata rana vure

te vunaghi pungisira. Na pukuna keru na Vunaghi Haba ni Rome te soko Archelaus, mana balu mane ni Rome tara tughua. Gaia te vunaghi pungisira hangavulu na niulu vamua, vuivuni tana vati na niulu (4) B. C me ke sara tana ono na niulu (6) A. D. Righia Matthew 2:19-23.

Vunaghi Haba Herod Antipas: i Gaia na dalena Herod na Haba mana tahina Herod Archelaus. Vuivuni tana vati na niulu B. C. me ke sara tana tolu hangavulu hiua na niulu A. D., Herod Antipas te vunaghi pungisighi erua na bubulo - Galilee ma Perea. Gaia te sania na tauna tana diki taulaghi, me lavia Herodias, na tauna Herod Philip I, na tughuna. Herod Antipas te matea John Vulitabu. Righia Matthew 14:1-12. Ma Herod Antipas ghua te detea Jesus tana bona Pilate te nia vetena Jesus vania inaghona ge ra patokia tana ghaivavala. Righia Luke 23:7-12.

Vunaghi Haba Herod Philip II: Na mane eni na dalena Herod na Haba, mi murina na mateana Herod na Haba ke, Philip te vunaghi tughua. Gaia te lavia na lei bubulo ni Ituraea ma Trachonitis, mana lei komu lilighidira. Gaia te vuivuni ni vunaghi pungisi tana bona Jesus te meomeo, me vunaghi pungisi tolu hangavulu alu na niulu. Herod Philip II te righitaoni utora rana vure vulea va na hoghona. Righia Luke 3:1.

Aeni na Herod Philip keha te ghaha, na dalena Herod na Haba. Na Herod na Haba te nia sika

na Herod Philip I, kerī ge gaia te mua vunaghi pungisia tana bona na mateana Herod na Haba. Herod Philip I te diki tauna Herodias. Righia Matthew 14:3.

Vunaghi Haba Herod Agrippa I: i Gaia na kukuana Herod na Haba. Gaia na vunaghi haba te matea James na manevetena me talua Peter tana vale pipiti. Righia Gehegedira 12. Vuivuni tana vati hangavulu sakai na niulu (41) A. D. me ke sara tana vati hangavulu vati na niulu (44) A. D. gaia te vunaghi pungisighi na lei bubulo ni Judea, Galilee, Samaria, Perea, Ituraea, Abelene, mi Trachonitis. Sakai nina angel God te hea na vahaghi mana lei lalakau tara ghania ge mate. Righia Gehegedira 12:1-24.

Vunaghi Haba Herod Agrippa II: Gaia na dalena Herod Agrippa I. Vuivuni tana lima hangavulu tolu na niulu (53) A. D. me ke sara tana hangalatu matapono na niulu (100) A. D. ke, gaia te vunaghi pungisighi na bubulo Galilee, Ituraea, Abelene, ma Trachonitis. Ilokana na buka Gehegedira na lei Mane Vetena aeni na tutughu vania na bona te righia Paul. Righia Gehegedira 25:13-26:32.

Vunaghi Haba ni Rome: Tana leu ni Greek tara holoa nia na Vunaghi Haba ni Rome, “Caesar.” Tana bona Jesus te ghaha tana maramana, na Vunaghi Haba ni Rome te vunaghi pungisighi na lei buto ni komu udolu lilighina na Tahī Mediterranean. Righia Luke 2:1. Gaia te

ghaha ilokana na komu sule Rome tana na buto ni komu Italy. Na pukuna rana vure ni Rome tara vunaghi pungisighi subo na buto ni komu, na Vunaghi Haba ni Rome te vilira balu na mane ge kara lutu vania ma kara righitaonighi na lei buto ni komu daro na bona tana Italy. Tana bona Jesus te sule dato, gaia te vilia Herod Antipas na vunaghi haba pungisia na bubulo ni Galilee, maia ghua Pilate te righitaonia na bubulo ni Judea. Righia John 19:12-16; Gehegedira 25:10-12.

**Na Rongorongo Uto nina Jesus Christ
Portions of the Holy Bible in the Gela language of the
Solomon Islands
Baebol long langguis Gela**

copyright © 2015 Wycliffe Bible Translators, Inc.

Language: Gela

This translation is made available to you under the terms of the Creative Commons Attribution-Noncommercial-No Derivatives license 4.0.

You may share and redistribute this Bible translation or extracts from it in any format, provided that:

You include the above copyright and source information.

You do not sell this work for a profit.

You do not change any of the words or punctuation of the Scriptures.

Pictures included with Scriptures and other documents on this site are licensed just for use with those Scriptures and documents. For other uses, please contact the respective copyright owners.

2021-11-30

PDF generated using Haiola and XeLaTeX on 18 Apr 2025 from source files dated 31 Aug 2023

83abee56-08b1-5836-bbfe-0d7bf59c2dba